

MONIKA NAWROT-BOROWSKA

*Uniwersytet Kazimierza Wielkiego
w Bydgoszczy*

„W KRAINĘ DZIECKA. RZECZ O UROKU DZIECIĘCTWA”¹ NA MATERIAŁACH IKONOGRAFICZNYCH Z II POŁOWY XIX I POCZĄTKU XX WIEKU – WYBRANE PROBLEMY

ABSTRACT. Nawrot-Borowska Monika, *„W krainę dziecka. Rzecz o uroku dziecięctwa” na materiałach ikonograficznych z II połowy XIX i początku XX wieku – wybrane problemy* [“Into the Land of the Child. On the Charm of the Childhood” Based on Iconographic Materials from the Second Half of 19th and the Beginning of 20th Century – the Chosen Aspects]. *Studia Edukacyjne* nr 51, 2018, Poznań 2018, pp. 317-343. Adam Mickiewicz University Press. ISSN 1233-6688. DOI: 10.14746/se.2018.51.19

The present text is the second part of the author’s description of iconographic sources for studying the history of a child and childhood in the second half of 19th and the beginning of 20th century. In the former, the types of sources addressed to children were discussed, in which the researcher will find “pictures from the children’s world”. It showed examples of iconographic materials presenting children in various everyday and festal situations, published in the richly illustrated children’s press, fairy tales, stories, collections of literary pictures, poems, fettered speeches, illustrated primers and visual boards for the science of things. The subject of these findings is the child and childhood shown in iconographic materials in the second half of 19th and the beginning of 20th century. During this period, as a result of the ongoing civilizational, technological and cultural changes, a significant increase in the types and number of publications illustrated with graphics, and later also with photographs can be observed. The press is being developed, including the illustrated, women’s, family, socio-literary, everyday press, both on a general and regional scale. Also, numerous calendars are being published, including their illustrated versions. Daguerreotype is becoming popular while correspondence with the use of postcards is popularized. All these sources will be used as the source basis for the text, for the purpose of characterizing the iconographic materials depicting the children’s world. When analyzing the iconographic material in terms of history and pedagogy, the researcher of the history of childhood can find many interesting aspects. He or she can observe scenes from children’s lives, including family life, education (home and school education), relationships with adults and peers, undertaken pursuits, everyday activities, behaviors, ways of spending time, fun and pastimes. On their basis, the researcher can describe children’s appearance, dress, hairdo, toys, interiors, the surroundings in which they stayed and the equipment they used, which make up the material aspects of the children’s world. The particular types of iconographic sources will be presented below, where the researcher can find the

---

¹ Fragment tytułu zaczerpnięto z publikacji: J. Żukowski, *W krainę dziecka: rzecz o uroku dziecięctwa młodym i starym ku rozwadze i rozrywoce*, Lwów – Warszawa 1911.

scenes of childhood. In addition to discussing their specificity, the provided examples will illustrate the everyday life present in a given type of iconographic material.

Key words: child, childhood, iconography, XIX and the beginning of the 20th century

Wprowadzenie

Wśród wielu źródeł wykorzystywanych do badań nad dzieckiem i dzieciństwem w przeszłości znajdują się materiały ikonograficzne². Wyraźnie daje się jednak zauważyć, iż badacze sięgają po ten typ przekazów stosunkowo rzadko, zaś dominującą podstawą dokonywanych ustaleń są źródła pisane³. Nic w tym dziwnego, ponieważ ta grupa źródeł cechuje się dużą różnorod-

² O znaczeniu materiałów ikonograficznych, szczególnie malarstwa i rycin do badania dziejów narodu polskiego pisał w połowie XIX wieku A. Grabowski: „Jeżeli pracują uczeni mężowie nad rozjaśnieniem dziejów i dawnej literatury naszej i ogłaszają stare, pyłem przytrąśnione pomniki, toć nie zasypiają miłośnicy i znawcy sztuk pięknych i starożytności naszych, gdy odszukanymi wiadomościami rozszerzają przestrzeń wiedzy naszej i obznajamiają nas z tym, co dotąd w zapomnieniu ukryte było”, [w:] A. Grabowski, *Początek ikonografii naszej*, Warszawa 1857, s. 1; Współcześnie problematyka znaczenia i wykorzystywania materiałów wizualnych, w tym ikonografii, w badaniach historycznych, została szeroko opisana np. w pracy P. Burke, *Naoczność. Materiały wizualne jako świadectwa historyczne*, Kraków 2012.

³ W polskiej historiografii w ostatnich dekadach wzrosło zainteresowanie problematyką dziecka i dzieciństwa w przeszłości, zaś badania historyczno-pedagogiczne stanowią istotny obszar badań nad dzieckiem i dzieciństwem. Zob. np. B. Smolińska-Theiss, *Rozwój badań nad dzieciństwem. Przełomy i przejścia*, Chodźna, 2010, 1, s. 13-16; *Dziecko w rodzinie i społeczeństwie. Starożytność i średniowiecze*, red. J. Jundziłł, D. Żołędź-Strzelczyk, Bydgoszcz 2002; *Dziecko w rodzinie i społeczeństwie. Dzieje nowożytne*, red. K. Jakubiak, W. Jamrożek, Bydgoszcz 2002; *Od narodzin do wieku dojrzałego. Dzieci i młodzież w Polsce. Część I. Od średniowiecza do XVIII wieku*, red. M. Dąbrowska, A. Klonder, Warszawa 2002; *Od narodzin do wieku dojrzałego. Dzieci i młodzież w Polsce. Część II. Stulecie XIX i XX*, red. E. Mazur, Warszawa 2003; M. Delimata, *Dziecko w Polsce średniowiecznej*, Poznań 2004; D. Żołędź-Strzelczyk, *Dziecko w dawnej Polsce*, Poznań 2006; A. Bołdyrew, *Matka i dziecko w rodzinie polskiej. Ewolucja modelu życia rodzinnego w latach 1795-1918*, Warszawa 2009; A. Pachocka, *Dzieciństwo we dworze szlacheckim w I połowie XIX wieku*, Kraków 2009; D. Żołędź-Strzelczyk, K. Kabacińska-Łuczak, *Codziennosc dziecięca opisana słowem i obrazem. Życie dziecka na ziemiach polskich od XVI do XVIII wieku*, Warszawa 2012; *Życie prywatne Polaków w XIX wieku*, tom V, *Świat dziecka*, red. J. Kita, M. Korybut-Marciniak, Łódź – Olsztyn 2016; *Dziecko w Polsce w XX wieku*, red. M. Nawrot-Borowska, A. Ossowska-Zwierzchowska, Przegląd Pedagogiczny, 2012, 1; *Dziecko w historii – wątek korczakowski*, red. E. Kryńska, A. Suplicka, U. Wróblewska, Białystok 2013; *Dziecko i dzieciństwo*, red. T. Kalniuk, U. Wróblewska, Litteraria Copernicana, 2017, 3(23); J. Wnęk, *Dziecko w polskiej literaturze naukowej 1918-1939*, Warszawa 2012; *Virginibus puerisque*, tom II, *Z zagadnień wychowania i opieki nad dzieckiem w XVIII - XX wieku*, Kielce 2012; *Doświadczenie dzieciństwa i młodości w Polsce (1918-1989)*, red. A. Kołakowski, Toruń 2015; *Wzrastać w cieniu historii: dzieci i młodzież w instytucjach edukacyjnych w Polsce (1918-1989)*, red. E. Gorloff, Toruń 2015; S. Walasek, *Opieka i wychowanie małego dziecka na łamach czasopism z przełomu XIX i XX wieku*, Wrocław 2015; *Dziecko i dzieciństwo. Wybrane konteksty badań*, red. M. Nawrot-Borowska, D. Zając, Bydgoszcz 2017 (część I – *Historyczne konteksty postrzegania dziecka i dzieciństwa*); *Dziecko w historii – w kręgu kultury chrześcijańskiej*, red. E. Kryńska, A. Suplicka, U. Wróblewska, Białystok 2017.

nością rodzajową, z mijającymi wiekami staje się coraz liczniejsza, a także bogatsza w informacje poświęcone dziecku i dzieciństwu. Materiały ikoniczne stanowią zaś specyficzną grupę źródeł, których odczytywanie nie jest zadaniem łatwym i oczywistym.

Badania nad przekazami ikonicznymi są prowadzone w głównej mierze przez historyków sztuki, którzy skupiają się na odczytywaniu „dostrzegalnych w ikonografii głębszych treści ideowych i rekonstruowaniu na tej drodze mentalności odbiorców i twórców”⁴, oczywiście adekwatnie do epoki historycznej, w której te źródła powstały, uwzględniając także walory estetyczne i artystyczne dzieła. Badacz dziejów dziecka i dzieciństwa będzie skupiał się nie tyle na przekazie artystycznym, stylu, czy technice wykonania dzieła, ale na próbie odczytania przekazu zawartego w danym materiale ikonograficznym, koncentrując się na interesującej go problematyce badawczej. I choć wydaje się, że język obrazu jest pozornie zrozumiały dla odbiorcy, należy mieć świadomość, iż autor dzieła mógł na nim przedstawić swoją subiektywną wizję rzeczywistości, nie zawsze pozostającą w zgodzie z prawdą historyczną, wynikającą z jego inwencji twórczej, interesów, czy poglądów. Pozostaje więc pytanie, czy i na ile źródło ikonograficzne może być traktowane jako w pełni obiektywne źródło historyczne⁵. Wykorzystywanie ikonografii w badaniach historycznych jest istotnym elementem dyskursu metodologicznego historyków i świadczy o wadze tego zagadnienia⁶.

Jak pisze Peter Burke, „przedstawienia dzieci służą historykom do dokumentowania historii dzieciństwa, innymi słowy zmian w sposobie postrzegania dzieci przez dorosłych”⁷. Istotne na tym gruncie jest podejście badawcze Philippe’a Ariès’a, który jako pierwszy wykorzystał materiały ikonograficzne do badania historii dzieciństwa⁸. Ariès twierdził, że „nastawienia wobec dzieci zmieniały się na przestrzeni dziejów, a wraz z tymi zmieniającymi się nastawieniami rozwijało się nowe pojęcie: dzieciństwo”⁹. Uznał on dzieciństwo za konstrukt historyczny i społeczny, ukazując, jak w ikonografii ujaw-

⁴ R. Grzesik, *Literackie wzorce ikonografii Drzwi Gnieźnieńskich*, *Studia Źródłoznawcze. Commentationes*, 1997, 36, s. 2.

⁵ Por. M. Nawrot-Borowska, *Wybór materiałów ikonograficznych z zakresu edukacji domowej dzieci polskich w latach 1850-1914*, [w:] *Wychowanie, opieka, kształcenie: z badań nad wybranymi problemami edukacji w XX i XXI wieku*, red. M. Brodnicki, E. Gorloff, A. Kołakowski, Toruń 2010, s. 203-204.

⁶ Literatura dotycząca specyfiki wykorzystania w badaniach historycznych materiałów ikonograficznych omówiona została w: D. Żołądź-Strzelczyk, K. Kabacińska-Łuczak, *Codziennosc dziecka opisana słowem i obrazem. Życie dziecka na ziemiach polskich od XVI do XVIII wieku*, s. 10-11.

⁷ P. Burke, *Naoczność. Materiały wizualne jako świadectwa historyczne*, s. 126-127.

⁸ Zob. P. Ariès, *Historia dzieciństwa. Dziecko i rodzina w dawnych czasach*, przekł. M. Ochab, Gdańsk 1995.

⁹ M.J. Kehily, *Wprowadzenie do badań nad dzieciństwem*, przekł. M. Kościelniak, Kraków 2008, s. 47.

niało się nastawienie dorosłych do dzieci oraz jak było ono zależne od dokonujących się zmian społeczno-kulturowych. Reprezentacje ikoniczne dają więc badaczowi potencjalny wgląd w to, jakie znaczenia przypisywali dorosli dzieciom i dzieciństwu w różnych epokach, nie zawsze odzwierciedlając to, jaka faktycznie była specyfika dzieciństwa w danej epoce. Mimo krytyki, jaka spotkała koncepcję dzieciństwa P. Ariesa, zwrócił on uwagę badaczy na podejmowanie szerszych badań nad ikonograficznymi wizerunkami dzieci i traktowanie ich jako wartościowe źródło historyczne¹⁰.

Traktując źródła ikoniczne jako specyficzną formę dokumentalności obiektów, które reprezentują, badacz może próbować opisywać bogactwo dziecięcego świata, wykorzystując ikonografię jeśli nie jako jedyne źródło do jej badania, to z pewnością niosące wartościowy przekaz uzupełniający informacje uzyskiwane z innych typów źródeł.

Niniejszy tekst stanowi drugą część dokonanej przez autorkę charakterystyki źródeł ikonograficznych do badania dziejów dziecka i dzieciństwa w II połowie XIX i na początku XX wieku. W części pierwszej omówione zostały typy źródeł adresowanych do dzieci, w których badacz odnajdzie „obrazki z dziecięcego świata”. Wskazano przykłady materiałów ikonograficznych prezentujących dzieci w różnorodnych sytuacjach dnia codziennego, ale i od święta, publikowane w bogato ilustrowanej prasie dla dzieci, bajeczkach, powiastkach, zbiorach obrazków literackich, wierszyków, wiązań, ilustrowanych elementarzach oraz tablicach poglądowych do nauki o rzeczach¹¹.

Przedmiotem niniejszych ustaleń jest dziecko i dzieciństwo ukazane w materiałach ikonograficznych w II połowie XIX i na początku XX wieku. W tym okresie, na skutek dokonujących się zmian cywilizacyjnych, technologicznych, kulturowych daje się zaobserwować znaczny wzrost rodzajów i liczby publikacji ilustrowanych grafikami, a z czasem i fotografiami. Dokonuje się rozwój prasy, w tym ilustrowanej, zarówno kobiecej, rodzinnej, społeczno-literackiej, codziennej, o zasięgu ogólnozaborowym, jak i regionalnym, publikowane są liczne kalendarze, także w wersjach ilustrowanych. Upowszechnia się dagerotypia (fotografia), popularyzuje korespondencja z wykorzystaniem kartek pocztowych. Wszystkie te źródła zostaną wykorzystane jako podstawa źródłowa tekstu, celem charakterystyki materiałów ikonograficznych ukazujących dziecięcy świat. Z uwagi na rozległość materiału

¹⁰ Szerzej o koncepcji dzieciństwa w ujęciu Ariesa zob.: P. Burke, *Naoczność. Materiały wizualne jako świadectwa historyczne*, s. 127-130; Aries i reprezentacja, w: M.J. Kehily, *Naoczność. Materiały wizualne jako świadectwa historyczne*, s. 47-60.

¹¹ Zob. M. Nawrot-Borowska, *Obrazki z dziecięcego świata. Problematyka dziecka i dzieciństwa na materiałach ikonograficznych w publikacjach adresowanych dla dzieci z lat 1850-1914 – wybrane problemy*, *Ars Educandi*, 2018, XV (materiały w druku).

źródłowego, zaprezentowane będą jedynie wybrane problemy i aspekty dzieciństwa na ziemiach polskich w badanym okresie. Zostaną opisane materiały ikonograficzne ukazujące tematykę dzieciństwa, bez szczegółowego sprobematyzowania pojawiających się na nich zagadnień dotyczących dziecka oraz bez pogłębionej analizy historyczno-pedagogicznej problemów, które reprezentują. Nie zostanie też omówiona specyfika materiałów ikonograficznych pod kątem ich wartości artystycznej, techniki wykonania, stylu plastycznego, czy dokonujących się w ich zakresie przemian, nie jest to bowiem przedmiotem głębszego zainteresowania badacza dziejów dziecka i dzieciństwa z perspektywy historyczno-pedagogicznej. Materiał ikonograficzny potraktowany jest tu jako źródło do odtwarzania problematyki dziecięcego świata, ilustrujący ów świat adekwatnie do okresu historycznego, który reprezentuje¹².

Analizując materiał ikonograficzny pod kątem historyczno-pedagogicznym, badacz dziejów dzieciństwa może odnaleźć wiele interesujących go aspektów. Może zaobserwować sceny z życia dzieci, w tym życia rodzinnego, edukacji (nauki domowej i szkolnej), relacje z dorosłymi i rówieśnikami, podejmowane aktywności, codzienne czynności, zachowania, sposoby spędzania czasu, zabawy i zajęcia. Może opisywać na ich podstawie wygląd dzieci, ubiór, uczesanie, zabawki, wnętrza, otoczenie, w jakim przebywały, sprzęty, których używały, czyli materialne aspekty dziecięcego świata¹³.

Poniżej zaprezentowane zostaną poszczególne typy źródeł ikonograficznych, na których badacz może odnaleźć sceny dzieciństwa. Obok omówienia ich specyfiki, ukazane zostaną przykłady ilustrujące dziecięcą codzienność obecną w danym typie materiału ikonograficznego.

Świat dziecka w ikonografii w prasie dla dorosłych czytelników

Wartościowym źródłem do analizy problematyki dziecka i dzieciństwa są publikowane w badanym okresie ilustrowane czasopisma rodzinne i kobiece (np. „Tygodnik Mód i Powieści” 1862-1919 /z kilkukrotną modyfikacją tytułu/; „Bluszcz” 1865-1939, „Dobra Gospodyni” 1901-1915) czy polityczno-społeczno-literackie (np. „Kłosa” 1860-1890, „Tygodnik Ilustrowany” 1859-1939), zarówno o zasięgu ogólnozaborowym, jak i regionalne, których

¹² Por. M. Nawrot-Borowska, *Obrazki z dziecięcego świata*.

¹³ M. Nawrot-Borowska, *Zabawy i zabawki dziecięce w drugiej połowie XIX i na początku XX wieku – wybrane problemy z wykorzystaniem grafik z epoki*, *Biuletyn Historii Wychowania*, 2013, 30; K. Kabacińska-Luczak, M. Nawrot-Borowska, *Dziecięce zabawki świąteczne w świetle wybranych źródeł ikonograficznych 2. połowy XIX i początku XX wieku*, *Studia Edukacyjne*, 2017, 46.

z mijającymi dekadami przybywało¹⁴. Tutaj grafiki, czy na początku wieku XX fotografie¹⁵, przedstawiające sytuacje z udziałem dzieci pojawiały się zdecydowanie rzadziej niż w czasopiśmie dla dzieci, z racji, co oczywiste, dominującej problematyki dostosowanej do odbiorcy dorosłego. Grafiki, na których bohaterami były dzieci znajdowały jednak i tutaj swoje miejsce i co warto podkreślić, ilustrowano na nich dzieci z różnych warstw społecznych – dzieci chłopskie, pochodzące z biedoty miejskiej (choć nieczęsto), zamożne dzieci mieszczańskie, czy ziemiańskie (i te wizerunki dominują). W części czasopism, szczególnie kobiecych i rodzinnych, poruszano tematykę wychowawczą, którą uzupełniano grafikami o tematyce rodzinnej, z udziałem dzieci. Niektóre pisma miały dodatki dla najmłodszych, w których również takie grafiki zamieszczano (np. poznańska „Praca” 1896-1926).

Zasadniczy problem metodologiczny, jaki pojawia się przed badaczem dzieciństwa na ziemiach polskich z wykorzystaniem prasy ilustrowanej, to rozpoznanie grafik, które były kopią obrazów zachodnich artystów lub dagerotypów wykonywanych poza granicami ziem polskich. Tak działo się stosunkowo często, a ilustracje nie zawsze były podpisywane, co dodatkowo utrudnia ich identyfikację. Poniżej zaprezentowano grafiki autorstwa Michała Elwiro Androlliego¹⁶, wybitnego polskiego rysownika, opublikowane w latach 70. XIX wieku na łamach czasopisma „Kłósy”¹⁷, którego był on stałym ilustratorem¹⁸. Przygotował on cykl rycin zatytułowanych „Z życia dworu wiejskiego”, na których często prezentował sceny z udziałem dzieci. Nie ma więc tutaj problemu z identyfikacją pochodzenia grafik, oddają one rzeczywistość funkcjonowania polskich rodzin, we wskazanym cyklu ograniczoną do jednej warstwy społecznej – ziemianstwa. Grafiki te dodatkowo mają tę zaletę, że zostały na łamach „Kłósów” szczegółowo opisywane. Ikonografia była więc tutaj w sposób bezpośredni przekładana na język pisany, a przekaz

¹⁴ Zob. np.: Z. Zaleska, *Czasopisma kobiece w Polsce. Materiały do historii czasopism*, Warszawa 1938; Z. Lewartowska, *Prasa kobieca i rodzinna, Zeszyty Prasoznawcze*, 1975, 4; K. Lutyńska, *Ideologia czasopism rodzinnych Królestwa Polskiego w latach 1860 – 1880*, Przegląd Nauk Historycznych i Społecznych, 1958, VII; J. Łojek, J. Myśliński, W. Władysław, *Dzieje prasy polskiej*, Warszawa 1988; J. Franke, *Polska prasa kobieca w latach 1820-1918: w kręgu ofiary i poświęcenia*, Warszawa 1999; J. Jarowiecki, *Studia nad prasą polską XIX i XX wieku*, Kraków 1997; A. Kicowska, *Prasa jako źródło w badaniach historyczno-edukacyjnych (wybrane problemy)*, [w:] *Konteksty i metody w badaniach historyczno-pedagogicznych*, red. T. Jałmużna, I. Michalska, G. Michalski, Kraków 2004.

¹⁵ Zob. np.: *Grafika prasowa w XIX wieku*, red. M.A. Quinkenstein, Kórnik 2007; E. Nowak-Mitura, *Początki fotografii w prasie polskiej. „Tygodnik Ilustrowany” 1895-1900*, Warszawa 2015.

¹⁶ *Androlli w sztuce i życiu społecznym*, przez H. Piątkowskiego i H. Dobrzyńskiego, Warszawa 1904.

¹⁷ B. Szyndler, *Tygodnik ilustrowany „Kłósy” 1865–1890*, Wrocław 1981.

¹⁸ K. Oktabiński, *Michał Elwiro Androlli, artysta południowo-wschodniego Mazowsza*, Rocznik Mińsko-Mazowiecki, 2006, 14, s. 239-241; J. Wiercińska, *Androlli, świadek naszych czasów – listy i wspomnienia*, Wrocław 1976.

Ilustracja 1. Z życia dworu wiejskiego. Orkiestra domowa, „Kłosy. Pismo ilustrowane tygodniowe”, 1874, nr 466, s. 354

ikonograficzny odczytywany jest jak dokumentacja rzeczywistego świata.

Na ilustracji 1 widzimy scenę zatytułowaną „Orkiestra domowa”. Została ona tak opisana:

Małe rodzeństwo we dwoje, jak widzimy w rycinie, stanowi całą orkiestrę domową. Starsza dziewczynka dmie w trąbkę, zabraną chłopcu, trzymając lalkę swoją za rękę, gdy mniejszy brat, z wielką na kolanach starsą hiszpańską gitarą pobrząkuje na jej strunach pozostałych; reszta już się porwała i nie masz umiejętności we dworze ręki, która by je nawiązała i nastroiła. Duży kot domowy z potężnymi wąsami, siedząc wygodnie na starym krześle, jest jedynym cierpliwym słuchaczem tak nędznej muzyki¹⁹.

Inna grafika z dziecięcymi bohaterami w rolach głównych ukazuje scenę, na której młodsze rodzeństwo podziwia myśliwską zdobycz starszego brata. Szczegółowy opis grafiki brzmiał następująco:

W ogrodzie pobliskim dworu, najstarsze pacholę, z wrodzonym popędem do myślistwa, przewiesiwszy torbę i trąbkę myśliwską poszło na ptaszki ze swoją małą strzelbą. Strzał mu się udał, bo drobną ptaszynę, która się łatwo podejść mu dała, pozbawił życia. Spadła z gałązki, a na huk strzelby całe rodzeństwo zbiegło się w tę stronę, w której mały myśliwiec z dumą i radością stoi w zamaszystej postawie, wsparty jedną ręką na zabójczej broni, drugą opierając na niezwykle do jego wzrostu wielkiej trąbce łowieckiej, której ojciec polując z ogarami używa. Pierwszy to strzał mu się udał i pierwszy łup myśliwski. Nadbiegłe dziewczynki przypatrują się chciwie drobnej zwierzynie, młodsza bez obawy z niezwykłą ciekawością, starsza ciągnie za rękę najmniejszego braciszka, co się opiera i z przestrachu krzyczy, pochyla się ale z pewną obawą, bo pierwszy raz widzi z bliska drgającą jeszcze ptaszynę, i pierwsza rozbudzona myśl o śmierci ją przeraża. Za nimi młodszy brat pędzi co siła ze dworu, z okrzykiem, z rozkrzyżowanymi

Ilustracja 2. Z życia dworu wiejskiego. Młody myśliwy, „Kłosy” 1872, nr 372, s. 104-105

¹⁹ Orkiestra domowa, „Dziennik Domowy” 1874, nr 466, s. 363.

rękoma. Porywa go zachwyty celnego strzału i zdobycz łowiecka pasująca się z życiem ostatnimi podrywy²⁰.

Kolejna grafika z serii ukazuje wieczorne czytanie książki dziadkom przez wnuczka.

Ilustracja 3. *Z życia dworu wiejskiego. Wieczór literacki*, „Kłosy” 1875, nr 534, s. 193

Długie godziny jesiennego wieczora skracają sobie poczciwi staruszkowie, przysłuchując się, jak im wnuczek kochany, pociecha ich starości, czyta głośno książkę ciekawą. Ciekawą niewątpliwie, bo znać to z natężenia uwagi, malującej się w brwiach ściągniętych i zmarszczonym czole dziadunia i z podania się naprzód całą postacią, ucho nadstawiającej, może cokolwiek głuchej babci, która na chwilę zapomniała nawet o swojej nieodstępnej pończoszcze, spuściwszy ją na kolana w ręce beczynnej. Wnuczek jednakże zdaje się być już trochę znudzonym, czy strudzonym, i pewno nie za długo będzie koniec tego czytania, za które babcia obdarzy go słodką nagrodą, z pełnej specjalów swojej apteczki i jeszcze słodsza, wspólnie z dziaduniem z kochającego serca, w przeżegnaniu błogosławieństwem na dobranoc chłopczyny²¹.

Grafika 4 stanowiła ilustrację Androlliego do tekstu Zygmunta Glogera opisującego zwyczaj w Boże Ciało w różnych częściach ziem polskich.

Rysunek nasz przedstawia rodzinę ziemiańską, zajętą wiciem wianków na Boże Ciało: gdy jedni znoszą kwiaty, a drudzy je układają w równianki, ojciec pisze na kartkach wspomniane wyżej słowa Ewangelii²².

Widać wyraźnie zaangażowanie piątki dzieci w różnym wieku w przygotowanie do obchodów Bożego Ciała, które wspólnie z pozostałymi domownikami (ojcem, matką, babcią i być może guwernantką) przygotowują świąteczne wianuszki.

Ilustracja 4. *Wicie wianków na Boże Ciało*, „Kłosy” 1878, nr 677, s. 392-393

²⁰ *Z życia dworu wiejskiego*, „Kłosy” 1872, nr 372, s. 107.

²¹ P., *Z życia dworu wiejskiego. Wieczór literacki*, „Kłosy” 1875, nr 534, s. 206.

²² *Wicie wianków na Boże Ciało*, „Kłosy” 1878, nr 677, s. 397.

Wskazane powyżej przykłady grafik prasowych Androlliego ukazują różne aspekty funkcjonowania dzieci z rodzin wiejskich – obok obserwacji wyglądu zewnętrznego dowiadujemy się o przestrzeniach, w jakich toczyło się dziecięce życie (dwory, ogrody), podejmowanych aktywnościach (zabawa, gra na instrumencie, polowanie, czytelnictwo, kultywowanie świąt – wicie wianków), używanych przez nie sprzętach i zabawkach (strzelba, trąbka, gitara, lalka), relacjach z członkami rodziny (dziadkami, rodzicami, rodzeństwem).

Charakteryzując prasę jako źródło poszukiwań ikonicznych przedstawień dziecięcego świata, konieczne jest podkreślenie, iż bogatym poznawczo materiałem są zamieszczane na łamach czasopism kobiecych wzory ubiorów i mód²³. Prezentowano na nich stroje, głównie kobiece, adekwatne do pory roku, okoliczności i mody. Dokładnie te same zasady stosowano, załączając systematycznie wzory ubiorów dziecięcych, zarówno dziewczęcych, jak i chłopięcych. Co istotne, wzory te obejmowały stroje dla dzieci w różnym wieku – od noworodków (wyprawki niemowlęcej) po kilkunastolatki, począwszy od bielizny, po okrycia wierzchnie i dodatki (kapelusze, czapeczki, parasolki). Grafiki modowe przygotowywane były na dwa sposoby – ukazywały pojedyncze sylwetki dzieci w określonych strojach, lub dzieci w modnych ubiorach prezentowane były w konkretnych okolicznościach, scenach – najczęściej zabawy, spaceru, nauki. Część z nich zamieszczana była w tekście czasopisma, część w postaci dołączanej do numeru ryciny mód kolorowanych. Grafiki te mogą oczywiście służyć do poznania mody dziecięcej, ale także na przykład zabawek, w towarzystwie których bardzo często przedstawiano dziecięce postaci, zabaw, w które bawiły się dzieci, otoczenia, w którym przebywały, sprzętów, z których korzystały, relacji z dorosłymi.

Jako przykład niech posłużą grafiki modowe opublikowane na łamach lwowskiego czasopisma „Mody Paryskie” z 1899 roku, w których zamieszczono kilka propozycji ubiorów dla dziewczynek. Wśród nich widzimy kostium i sukienkę do noszenia na co dzień i sukienkę do zabaw na powietrzu. Obok szczegółowego opisu strojów, ich poszczególnych elementów, rodzajów tkanin z jakich miały być wykonane, a nawet ich kolorów, zamieszczonych w czasopiśmie, grafiki dodatkowo obrazowały wygląd ubrań. Jak widać na poniższych ilustracjach, dziewczynki przedstawione zostały w określonych sytuacjach – tu akurat zabawy i rekreacji. Na pierwszej dziewczynka miesza łyżką w garnuszku ustawionym na dużej, dziecięcej kuchence. Na drugiej na ręku trzyma laleczkę w nocnej koszulce, obok stoi pięknie ubrana w pościel i baldachim pleciana lalczyzna kołyska na metalowych nogach.

²³ Zob. M. Nawrot-Borowska, *Zabawki dziecięce na grafikach dodatków modowych prasy kobiecej w XIX wieku*, [w:] *Zachować dla przyszłości. Sprawy szkolnictwa, oświaty i opieki w przekazie prasowym XIX i początków XX wieku*, red. I. Michalska, G. Michalski, Łódź 2018.

Ilustracja 5 - 7. Kostium dla dziewczynki, „Mody Paryskie” 1899, nr 18, s. 5; Sukienka dla dziewczynki, w: tamże, s. 2; Sukienka dla dziewczynki, w: tamże

Trzecia panienka wybiera się pograć w tenisa, ponieważ przedstawiono ją z rakiętą i piłką w siatce. Grafiki te pozwalają badaczowi nie tylko poznać specyfikę ubiorów dziecięcych ostatniej dekady XIX wieku, ale też zabaw i zabawek oraz rozrywek dziewczęcych w tym okresie. Oczywiście, w wielu innych czasopismach także znajdujemy szereg rycin prezentujących mody dziecięce (np. ilustr. 8 i 9).

W prasie, szczególnie adresowanej do dorosłych czytelników, zamieszczano reklamy różnorodnych towarów, także tych produkowanych z myślą o dzieciach i dla dzieci²⁴. Dziecięce ubrania, zabawki, meble, wózki, odzyw-

Ilustracja 8, 9. Ubranie dla dziewczynki i chłopczyka, „Bazar. Tygodnik mód i robót ręcznych” 1965, nr 2, s. 9. (opis ryciny, s. III); Wzory ubiorów dziecięcych, „Salon Paryski” 1879, nr 1, s. 2

²⁴ A. Janiak-Jasińska, *Aby wpadło w oko... O reklamie handlowej w Królestwie Polskim w początkach XX wieku*, Warszawa 1998.

ki dla niemowląt i starszych dzieci reklamowano, zamieszczając obok opisu towaru jego cenę, miejsce sprzedaży, czy firmę produkującą, także grafikę go prezentującą, lub nawiązującą do specyfiki towaru. Szczególnie wiele reklam ukazywało się w okresie poprzedzającym Boże Narodzenie, kiedy adresowane dla dzieci towary często znajdowały swoje miejsce pod choinką. Jako przykład otworzymy jeden z przedświątecznych numerów „Kuriera Warszawskiego” z 1909 roku. Znajdziemy tam reklamy urozmaicone ilustracjami – zarówno odzieży dziecięcej, zabawek (szczególnie popularnych na początku XX wieku zabawek naukowych, z wykorzystaniem elektryczności i telefonu), jak i sprzętów dzieciennych (wózków, stolików i krzesełek, przyrządów gimnastycznych oraz zabawek i zajęć froeblovskich, słojdowych, gier towarzyskich, budownictw drewnianych – ilustr. 10 - 12). Także w wielu innych czasopismach, w których zamieszczano działy, strony lub dodatki reklamowe, można odnaleźć reklamy towarów adresowanych dla dzieci lub wykorzystujących dziecięcę wizerunki (ilustr. 13 - 15).

Ilustracja 10, 11. Reklama wyprzedaży konfekcji damskiej i dziecięcej, „Kurier Warszawski” 1909, nr 350, s. 29; Reklama zabawek naukowych, „Kurier Warszawski” 1909, nr 350, s. 27

Ilustracja 12. Reklama sprzętów i zabawek dziecięcych, „Kurier Warszawski” 1909, nr 350, s. 35

Ilustracja 13 - 15. Reklama krzeselka ze stolikiem dla dzieci, „Mały Światek” 1897, nr 26, s. 230; Reklama odżywki dla niemowląt i małych dzieci, „Tygodnik Ilustrowany” 1912, nr 27, s. 5; Reklama mączki mlecznej, tamże, nr 28, s. 6

Zamieszczone powyżej reklamy miały nie tylko za zadanie ukazać towar, ale jednocześnie – zachęcając do zakupu – scharakteryzować jego zalety i korzyści dla rozwoju dziecka, jakie niesie za sobą jego zakup. Firma Kauczyński i Oberski ze Lwowa oferując patentowane składane krzeselka dla dzieci, podkreślała w reklamie ich wszechstronne możliwości zastosowania, bezpieczeństwo i wygodę użytkowania, zaś zakup polecanych z początkiem XX wieku odżywek czy mączek mlecznych miał sprawić, że dziecko będzie zdrowe, silne, wesołe – jak na reklamowej grafice. Reklamy towarów adresowanych dla dzieci były często opatrywane właśnie wizerunkami dzieci, wykorzystanymi adekwatnie do specyfiki towaru, jaki popularyzowano.

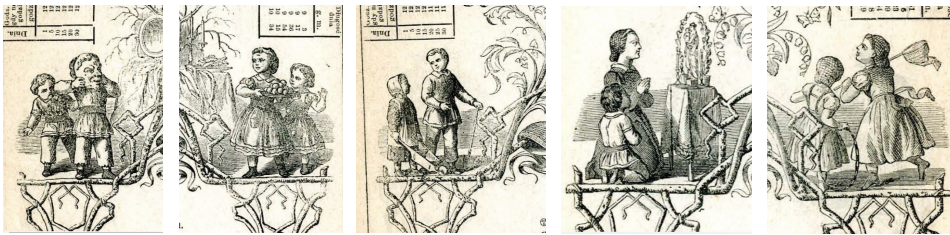
Sceny z dziecięcego świata w kalendarzach ilustrowanych

W II połowie XIX wieku popularne były kalendarze, w których obok części zawierającej wykaz dni, miesięcy i świąt roku, czyli kalendarium, zawarta była część, gdzie publikowano treści popularnonaukowe o różnym charakterze, poświęcone wielu dziedzinom wiedzy i kultury. Można było w niej znaleźć utwory literackie, publicystyczne, podejmujące różnorodną tematykę (także społeczno-wychowawczą), utwory o charakterze historycznym, religijnym, liczne porady i wskazówki, na przykład rolnicze, gospodarcze, higieniczne, medyczne, kulinarne, łamigłówki, rebusy, przysłowia, treści humorystyczne. Część kalendarzy wydawana była w formie ilustrowanej, zawierającej grafiki zdobiące i uzupełniające kalendarium lub ilustrujące część popularnonaukową (zwykle już w tytule zamieszczano informację o tym fakcie, dodając sformułowanie „ilustrowany”)²⁵. Ponadto, kalendarze publiko-

²⁵ Zob. np. H. Pliszczyńska, H. Więckowska, *Podręczny słownik bibliotekarza*, Warszawa 1955, s. 238-246; *Encyklopedia wiedzy o książce*, Wrocław 1971, s. 1087-1092; I. Turowska-Bar, *Pol-*

wane w formie książek miały obszerne części zawierające oferty reklamowe fabryk, firm, składów, a także różnorodnych towarów – przeznaczonych także dla dzieci.

Grafiki zamieszczane na winietach poszczególnych miesięcy nawiązywały do charakterystycznych dla każdego z nich wydarzeń czy pogody. W kalendarzu „Echa” z 1879 roku do prezentacji miesięcy wykorzystano między innymi sceny z udziałem dzieci. I na przykład w lutym, w okresie karnawału zamieszczono scenę karnawałowej zabawy dzieci – widzimy dwóch chłopców, z których jeden przebrany w maskę zwraca się w stronę dziewczynki niosącej na talerzu pączki. W kwietniu chłopiec z dziewczynką przedstawieni zostali w wiosennej scenie w ogrodzie. Dziewczynka pcha drewnianą taczkę, chłopiec zaś trzyma w dłoni dziecięcą łopatkę do prac ogrodniczych. W maju, miesiącu maryjnym, mały chłopiec modli się w towarzystwie kobiety do figurki Matki Boskiej, a dziewczynki bawią się w ogrodzie – młodsza toczy obręcz, druga łowi w siatkę motyle (ilustr. 16 - 20).

Ilustracja 16 - 20. Fragmenty winiet lutego, kwietnia i maja, *Kalendarz „Echa” na rok zwyczajny 1879*, Warszawa, brak numerów stron

Doskonałym przykładem źródeł ikonograficznych zawartych w kalendarzu, a ukazujących dzieciństwo, mogą być także grafiki z kalendarza Józefa Ungra, zamieszczone jako ilustracje do poszczególnych miesięcy roku. Prezentują one różne sceny z udziałem dzieci. W maju zamieszczono grafikę przedstawiającą dzieci chłopskie, które podczas pasionki umilają sobie czas spędzany na pastwisku – chłopiec gra na piszczałce, a dziewczynka plecie wianek z kwiatów. Sierpień ozdobiony został grafiką, na której chłopiec w towarzystwie ojca, właściciela ziemskiego nadzorującego żniwiarzy, przygląda się ich pracy. Na grafice zamieszczonej w grudniu zaprezentowano sce-

skie kalendarze XIX wieku: streszczenie, Łódź 1967; M. Garczyńska, *Popularyzacja wiedzy w polskich kalendarzach okresu Oświecenia (1737-1821)*, Lublin 1999; M. Skalska, *Wartości wielkopolskich kalendarzy polskich i niemieckich przelotom XIX i XX wieku w aspekcie współczesnej turystyki kulturowej*, *Turystyka Kulturowa*, 2009, 7, s. 15-17; S. Ciepłowski, *Varsaviana w kalendarzach warszawskich 1738-1939*, *Almanach Muzealny*, 1997, 1, s. 179-186 (tu szczegółowe wyjaśnienie specyfiki gatunku oraz bibliografia opracowań z wykorzystaniem kalendarzy jako bazy źródłowej w badaniach historycznych).

Ilustracja 21 - 23. Ilustracje do miesięcy: maja, sierpnia i grudnia; *Józefa Ungra kalendarz warszawski popularno-naukowy na rok zwyczajny 1861*, Warszawa, brak numerów stron

nę rodzinnego wieczoru, kiedy po wieczerzy wigilijnej senior rodu i rodzice z trójką dzieci spędzają wspólny czas przy roziskrzonej choince. Kilkuletnia dziewczynka bawi się dużą lalką, którą z pewnością znalazła wśród wielu podarków pod choinką, chłopiec przebrał się już w otrzymany strój żołnierza i prezentuje go zebrany. Najmłodsze dziecko przygląda się zabawie rodzzeństwa trzymane w ramionach przez matkę (ilustr. 21 - 23).

Wizerunki dzieci na kartkach pocztowych

Pocztówki okolicznościowe to kolejne źródła ikonograficzne, na których znajdujemy przedstawienia dziecięcych postaci i sytuacje z dziecięcego świata. Są one oczywiście artystyczną kreacją fotografa w przypadku fotografii pocztówkowej lub autora ilustracji w przypadku litografii. Pocztówki wysyłano od ostatnich dekad XIX wieku przy wielu okazjach lub informacyjnie czy z pozdrowieniami, szczególnie zaś rozkwit tej formy korespondencji przypadł na początek XX wieku²⁶.

²⁶ J. Kotłowski, *Złoty wiek pocztówki*, Płock 1988; tenże, *Dawne pocztówki. Historia – ikonografia – kolekcjonerstwo*, Warszawa 1998; tenże, *Pocztówki. Kolekcja biblioteki uniwersyteckiej w Toruniu*, Toruń 1997; J. Zieliński, *Historia karty pocztowej*, Krosno 1999.

Ilustracja 24 - 26. Pocztówki okolicznościowe – z okazji narodzin dziecka, „neutralne” prezentujące sceny zabawy dziecięcej; od lewej: odbitka na papierze srebrzo-żelatynowym, przed 1924; pocztówka, 1908; pocztówka okolicznościowa, odbitka na papierze srebrzo-żelatynowym, przed 1908, Biblioteka Narodowa POLONA, domena publiczna

Najbogatsze w różnorodność motywów, także z udziałem dzieci, były pocztówki świąteczne i okolicznościowe. Publikowano je na wiele okazji: ślub, narodziny dziecka, rocznica ślubu, imieniny, urodziny, święta – Bożego Narodzenia, Wielkanocy, Nowego Roku, a także „neutralne”, bez specjalnej okazji²⁷. Dzieci często i chętnie zamieszczano na ilustrowanej stronie tych rodzajów pocztówek. Były to zarówno dziewczynki, jak i chłopcy, dzieci młodsze (w tym niemowlęta), jak i starsze, zaś sceny z ich udziałem zwykle dostosowywano do konkretnej okoliczności, z okazji której wydano pocztówkę. Na przykład, na pocztówkach z gratulacjami z okazji narodzin dziecka pojawiały się niemowlęta w towarzystwie bociana (ilustr. 24), na kartkach wielkanocnych dzieci występowały zwykle w towarzystwie kurczaczków, pisanek, kwiatów, palemek, owieczek, czy zajęczków (ilustr. 37 - 39). Na pocztówkach z okazji Bożego Narodzenia pojawiały się w scenach z choinką, prezentami, zabawkami, czy Świętym Mikołajem lub Gwiazdorem (ilustr. 34 - 36), zaś na Nowy Rok – z przedmiotami mającymi służyć jako oznaki upływającego czasu i nowego roku – zegarem wskazującym północ, kartką z kalendarza z cyfrą 1, a także symbolami dobrej wróżby – czterolistną koniczyną, podkową, monetami (ilustr. 30 - 33). Na kartkach urodzinowych czy imieninowych zwykle zamieszczano dzieci w otoczeniu kwiatów, trzymające w dłoniach bukietki bądź koszyczki z kwiatami, składające jubilatowi czy solenizantowi życzenia (ilustr. 27 - 29). Niezależnie od okoliczności publikowano pocztówki prezentujące rodzinne sceny świętowania, na których dzieci znajdowały się w towarzystwie rodziców oraz innych bliskich osób, jak też różnorodne sceny zabaw dziecięcych (ilustr. 25, 26).

²⁷ J. Kotłowski, *Dawne pocztówki. Historia – ikonografia – kolekcjonerstwo*, s. 27-28.

Ilustracja 27 - 29. Pocztyówki okolicznościowe - z powinszowaniem imienin, od lewej: odbitka na papierze srebrzo-żelatynowym, 1900; druk barwny, po 1900; odbitka na papierze srebrzo-żelatynowym, przed 1914, Biblioteka Narodowa POLONA, domena publiczna

Ilustracja 30 - 33. Pocztyówki okolicznościowe - z powinszowaniem Nowego Roku, od lewej: odbitka na papierze srebrzo-żelatynowym, po 1900; odbitka na papierze żelatynowo-bromosrebrzym, przed 1919; pocztówka, 1907; odbitka na papierze srebrzo-żelatynowym, po 1900, Biblioteka Narodowa POLONA, domena publiczna

Ilustracja 34 - 36. Pocztyówki okolicznościowe - Wesołych Świąt Bożego Narodzenia, od lewej: odbitka na papierze srebrzo-żelatynowym, po 1900; odbitka na papierze srebrzo-żelatynowym, przed 1918; odbitka na papierze srebrzo-żelatynowym, przed 1909, Biblioteka Narodowa POLONA, domena publiczna

Ilustracja 37 - 39. Pocztówki okolicznościowe – Wesołego Alleluja, od lewej: reprodukcja, pieczętka na awersie, przed 1910; odbitka na papierze srebrowo-żelatynowym, po 1900; odbitka na papierze srebrowo-żelatynowym, przed 1912, Biblioteka Narodowa POLONA, domena publiczna

Wartości poznawcze pocztówek dla badania dziecięcego świata są zbieżne z większością prezentowanych tu materiałów ikonograficznych – odzwierciedlają charakterystyczne dla danego okresu historycznego ubiory dziecięce, fryzury, sprzęty, zabawki, a nawet pewne formy aktywności, zachowań, bądź relacji rodzinnych. Dostrzec można wykorzystywanie dziecięcych wizerunków do personifikacji świątecznych postaci – na przykład aniołka przynoszącego gwiazdkę (choinkę i upominki świąteczne – ilustr. 36), czy Nowego Roku – dziecka niosącego szczodre dary (ilustr. 30). Dziecko (zwykle chłopca) przedstawiano też często w postaci kominiarczyka przynoszącego szczęście na cały kolejny rok (ilustr. 31, 32). Pamiętać jednak należy, iż część pocztówek okolicznościowych stanowiły odbitki pochodzące z zagranicznych drukarni, opatrywane jedynie napisami w języku polskim, stąd istotne jest sprawdzenie ich pochodzenia.

Fotograficzne portrety dzieci

Fotografia należy do wynalazków, który spełnił wielowiekowe pragnienie człowieka o zatrzymaniu czasu, uchwyceniu chwili. Wraz z jej pojawieniem się w 1839 roku, a potem upowszechnieniem, rodziny (początkowo tylko za-
możne, gdyż przyjemność ta należała do stosunkowo kosztownych) chętnie zatrzymywały chwile ze swojego życia²⁸. Fotografie wykonywano najczęściej

²⁸ P. Burke, *Naoczność. Materiały wizualne jako świadectwa historyczne*, s. 39; Zob. np.: W. Żdźarski, *Zacząto się od Daugere'a. Szkice z dziejów fotografii XIX wieku*, Warszawa 1977; Z. Tomaszczuk, *Łowcy obrazów. Szkice z historii fotografii*, Warszawa 1993; M. Bijak, A. Garlicka, *Fotografia chłopów polskich*, Warszawa 1993; W. Kempf, *Historia fotografii. Od Daugerre do Gusky'ego*,

w fotograficznym atelier, gdzie w specjalnie wyreżyserowanej scenerii zdejmowano portrety rodziców, dzieci, czy całych rodzin. Chociaż sytuacje te nie były naturalne, pozwalają jednak badaczowi poznać na przykład dziecięce stroje modne w danym okresie, noszone przez dziewczynki i chłopców w różnym wieku i okolicznościach. Zwykle były to ubiory wyjściowe, gdyż wizyta u fotografa stanowiła ważne wydarzenie i ubierano się stosownie do tej wyjątkowej okoliczności. Wykonywano też fotografie chrzcielne, komunijne, upamiętniające inne istotne wydarzenia z życia dziecka czy rodziny. Dzieci fotografowano często w otoczeniu czy towarzystwie zabawek (szczególnie młodsze), co pozwalało poznać ich specyfikę, wygląd i stworzyć katalog popularnych w danym okresie cacek. Dzieci starsze w rękach trzymały książki, ilustrowane albumy. Wraz ze zmieniającymi się technikami wykonywania fotografii stała się ona tańsza, a fotograf mógł łatwo przemieszczać się, toteż wykonywano fotografie plenerowe, także rodzinne, w naturalnym otoczeniu rodziny – dworu, pałacu, ogrodu, wsi. Zatrzymywano chwile rodzinnych świąt, ważnych wydarzeń, wspólnie spędzanego czasu, wakacyjnych wyjazdów, zabaw dziecięcych.

Pozwala to na obserwację dzieci w ich codziennej i niecodziennej (choćby świątecznej) rzeczywistości. Poniżej zaprezentowano kilka fotografii, ukazujących sceny z udziałem dzieci, zarówno w fotograficznych atelier, wnętrzach domowych, jak i plenerze.

Ilustracja 40. Karolina i Antoni Lancokorońscy w wieku dziecięcym, 1899 r., Archiwum Nauki PAN i PAU w Krakowie, domena publiczna

Na bujanym, drewnianym lakierowanym koniku siedzi kilkumiesięczna dziewczynka w białej, długiej, niemowlęcej sukience i czepku na głowie. Obok stoi chłopiec, w ciemnym ubranku z krótkimi spodenkami, bluzą z kołnierzem i kokardą pod szyją. Na głowie ma beret, jedną ręką podtrzymuje wodze konika, w drugiej ręce trzyma długi biczek (ilustr. 40).

Wykonana w latach 80. XIX wieku w Warszawie fotografia rodzeństwa z arystokratycznej rodziny Plater-Zyberk ukazuje czwórkę dzieci – dwie dziewczynki i dwóch chłopców. Zarówno dziewczynki, jak i chłopcy zostali ubrani w identyczne stroje – panienki w sukienki zdobione u dołu falbaną, koronkowymi wstawkami na karczku i rękawach. Ubrania chłopców stanowią

Kraków 2014; *Wokół pałacu i dworu. Z kolekcji Janusza Przewłockiego*, Warszawa 2009; J. Szablicka-Żak, *Rodzina w fotografii – historia mówiona obrazem. Kontekst historyczny i współczesny*, Wychowanie w Rodzinie, 2013, 2 (t. VIII).

krótkie spodnie, bluzy z białymi kołnierzami, zdobione wypukłymi guzikami, prążkowane rajstopy i buty za kostkę. Dzieci pozują z zabawkami – najmłodszy, siedzący w fotelu, chłopiec trzyma billboquet, starszy biczyk. Pomiędzy chłopcami leży gutaperkowa duża piłka (ilustr. 41).

Ilustracja 41. Portret rodzeństwa Ludwika, Marii, Stanisława i Kazimierza Plater-Zyberk, 1881-1882, fotografia gabinetowa, odbitka na papierze aluminiowym, Zakład Fotograficzny Conrad Warszawa, Biblioteka Narodowa POLONA, domena publiczna

Ilustracja 42. Portret rodzinny Zahorskich w ogrodzie przed domem w Birsztatnach (Litwa, okręg kowieński), 1898 r., fotografia plenerowa, Biblioteka Narodowa POLONA, domena publiczna

Troje dzieci – dziewczynka i chłopiec pozują z bliskimi do rodzinnej fotografii plenerowej. Widoczne na pierwszym planie dziewczynki ubrane są w jednakowe sukienki, rajstopy oraz wysokie buciki. Obie w ramionach trzymają lalki (ilustr. 42).

Ilustracja 43. Halina Zahorska w ogrodzie z dzieckiem doktora Maciarskiego i nianią, fotografia plenerowa, 1904 r., Biblioteka Narodowa POLONA, domena publiczna

Ilustracja 44. Portret niezidentyfikowanych dziewczynek, Kraków 1894 r., fotografia gabinetowa, Biblioteka Narodowa POLONA, domena publiczna

Fotografia plenerowa przedstawia kilkunastoletnią dziewczynkę w jasnej sukience, pchającą wózek z małym chłopcem. Prosty wózek na dużych, metalowych kołach służył do sprawnego przemieszczania się z dzieckiem po ścieżkach parkowych czy drogach. Przy wózku stoi piastunka, którą w badanym okresie zatrudniano w zamożnych rodzinach do opieki i pielęgnacji małych dzieci. Piastunki najczęściej wywodziły się z niższych warstw społecznych. O niskim statusie społecznym niani świadczyć może fakt, iż na zdjęciu nie ma obuwia.

Na fotografii gabinetowej uwieczniono dwie dziewczynki, starszą i młodszą (być może siostry), ubrane w identyczne stroje krakowskie, stojące przy stoliku z zabawkami. Widzimy wśród nich drewnianego żołnierza z husarskimi skrzydłami siedzącego na grzbiecie konika, a także kamienne klocki, bardzo popularne w okresie powstania zdjęcia. Wyraźnie widoczna jest też instrukcja – książeczka ze wzorami do budowania, zwisająca ze stolika (ilustr. 44).

Ilustracja 45. Stanisława Woyniewiczowa z synem Witoldem na kucyku, 1897 r., fotografia plenerowa, Biblioteka Narodowa POLONA, domena publiczna

Fotografia plenerowa ukazuje kilkuletniego chłopca, który w towarzystwie matki siedzi na kucyku. Jazda na kucu była częstym zajęciem dzieci ziemiańskich i poprzedzała naukę jazdy na koniu. Widzimy chłopca w letnim, jasnym ubranku, siedzącego w specjalnie wykonanym, niewielkim dziecięcym siodle (ilustr. 45).

W atelier fotograficznym sfotografowano dwie kilkuletnie dziewczynki, ubrane w letnie sukienki, ciemne skarpetki i lekkie buciki. Ciekawostką są dzieciinne narzędzia ogrodnicze, które popularne w badanym okresie, służyły (obok łopatek i wiaderek) do zabaw w ogrodzie, ale też do podstaw nauki ogrodnictwa (ilustr. 46).

Ilustracja 46. Portret niezidentyfikowanych dziewczynek, 1870 r., Warszawa, atelier W. Twardzickiego, fotografia gabinetowa, Biblioteka Narodowa POLONA, domena publiczna

Ilustracja 47. Portret niezidentyfikowanej dziewczynki, Warszawa 1876 r., Jan Mieczkowski, odbitka na papierze aluminiowym, Biblioteka Narodowa POLONA, domena publiczna

Kilkuletnia dziewczynka, pozująca w wiklinowym spacerowym wózku dziecięcym, ubrana jest w białą, lekką sukienkę i kapelusik oraz krótkie półbuciki. Wózek wykonany z wikliny ma metalowe koła i charakterystyczną rozkładaną skórzaną budę, chroniącą od słońca czy deszczu (ilustr. 47).

Te zaledwie kilka przykładów fotografii ukazuje bogactwo informacji o dziecięcym świecie, jakie zostały na nich ukazane. Niezależnie, czy zosta-

ły zrobione w fotograficznym atelier czy w plenerze, czy w naturalnym otoczeniu dziecka, można z nich czerpać wiedzę odnośnie dziecięcych ubiorów, sprzętów, zabawek. Wykonane w celu utrwalenia rodzinnych chwil, ukazują również dziecięce aktywności, sposoby spędzania czasu, relacje z dorosłymi.

Podsumowanie

Jak wynika z dokonanych powyżej ustaleń, zarówno w II połowie XIX, jak i na początku XX wieku badacz dziejów dziecka oraz dzieciństwa odnajdzie wiele źródeł ikonograficznych, na których może poszukiwać wizerunków dzieci, podejmując próbę odtworzenia dziecięcej rzeczywistości. Jak wynika z zaprezentowanych powyżej nielicznych – ze względu na objętość tekstu – materiałów ikonograficznych, wizerunki dziecka i dzieciństwa, sceny z udziałem dzieci były chętnie i stosunkowo często zamieszczane zarówno na grafikach w prasie ilustrowanej, jak i na pocztówkach okolicznościowych. W miarę upowszechniania się fotografii, dzieci – w różnych okresach rozwoju oraz sytuacjach – były także chętnie fotografowane. Pozwala to badaczowi na dokonywanie analiz adekwatnie do wybranych przez siebie problemów, z uwzględnieniem interesującego go w danym momencie zagadnienia. Co istotne, część przedstawięń graficznych zamieszczanych w prasie uzupełniana była opisami, a część stanowiła ilustracje do konkretnych tekstów. Ułatwia to z pewnością interpretację analizowanych problemów i usprawnia pracę badawczą.

Dokonując analizy materiałów ikonograficznych w badanym okresie pod kątem scen z dziecięcego świata, można stwierdzić, iż dominują obrazy z dzieciństwa zamożnych członków społeczeństwa. Są to dzieci zadbane, otoczone dostatkiem, w radosnych scenach zabawy, nauki, w towarzystwie bliskich, rodziny, rówieśników (wynika to choćby – w przypadku prasy – ze specyficznej grupy odbiorców czasopism, wśród których znajdowała się zamożna i wykształcona część społeczeństwa). Na stosunkowo niewielu grafikach znajdują się prezentacje wizerunków dzieci zaniedbanych, chorych, osieroconych, ubogich. Jakkolwiek w prasie ilustrowanej publikowano grafiki czy fotografie ukazujące sceny z życia dzieci z rodzin gorzej sytuowanych, głównie chłopskich (służące szczególnie jako materiał ilustracyjny podczas opisywania specyfiki różnych regionów ziem polskich, ich tradycji i obyczajów), powstawały też fotografie i pocztówki ukazujące typy ludowe, to jednak wyraźnie dominują wizerunki dzieci z wyższych sfer. Pojawiają się wizerunki sierot, najczęściej oplakujących utraconych rodziców, czy ubogich dzieci, którym zalecano udzielać pomocy materialnej. Warto więc zastanowić się, jakich aspektów dziecięcego świata na materiałach ikonograficznych nie odnajdziemy, co pozostało w sferze tabu.

Prezentowany na materiałach ikonograficznych świat dziecięcy był często kreacją artystyczną autora grafiki czy fotografii, jednak oddawał specyfikę realiów epoki i kontekstu w jakim dziecko funkcjonowało. Wynikał z pewnością z ideałów wychowawczych epoki, które szczególnie widoczne są podczas analizy materiałów ikonograficznych będących uzupełnieniem tekstów adresowanych do rodziców, wychowawców, a szczególnie do najmłodszych czytelników, które przesiąknięte były często dydaktyzmem i moralizatorstwem, popularyzowały oczekiwany społecznie ideał dziecka i rodziny.

Materiały źródłowe, będące podstawą źródłową niniejszego tekstu, absolutnie nie wyczerpują bazy źródłowej o charakterze ikonograficznym, mogącej służyć do odtwarzania dziecięcego świata. Warto sięgnąć do najbogatszej poznawczo w tym zakresie ilustrowanej prasy dla dzieci, literatury dla dzieci – ilustrowanych powiastek, bajeczek, wierszyków dla najmłodszych czytelników, tablic poglądowych do nauki o rzeczach, czy elementarzy, w których grafiki stanowią zwykle ilustrację do publikowanych na ich łamach czy stronach tekstów, czytanek, pogadań. Wartościowe źródło stanowi z pewnością, pominięte w niniejszych analizach, malarstwo – dziecko i świat dziecięcy jest bowiem stosunkowo częstym i wdzięcznym tematem obrazów. Ciekawe poznawczo są także obrazkowe szkice humorystyczne, zamieszczone w wielu ilustrowanych czasopismach (lub w czasopismach humorystycznych), prezentujące zabawne sceny również z udziałem dzieci.

Dokonując analizy materiału ikonograficznego prezentującego wizerunki dziecka i dziecięcego świata, można stwierdzić, iż pozwala on badaczowi na dokonanie ustaleń w zakresie wielu różnorodnych zagadnień. Odnajdzie on informacje dotyczące wyglądu dzieci, ubiorów, mody dziecięcej w zależności od wieku, płci i pory roku, fryzur, popularnych w danym sezonie. Pozna bogaty katalog zajęć, zabaw i rozrywk dzieci młodszych i starszych, dziewczynek i chłopców, zarówno w lecie, zimie, wiosną i latem, w pomieszczeniach i na powietrzu, a także wykorzystywanych do zabaw zabawek dziecięcych. Materiał ikonograficzny może także służyć do rozpoznania relacji rodzinnych, rówieśniczych, przestrzeni dziecka – pokoi dzieciennych, salonów, bawialni, ogrodów, parków, lasów, pól, a także ustalić katalog sprzętów czy towarów wytwarzanych z myślą o dzieciach, choćby mebelkach, wózkach, zabawkach, odżywkach. Omawiane tu źródła pozwalają poznać zarówno świat dziecięcy w dni powszednie, jak i świąteczne, dziecięcą codzienność, jak i niecodzienność.

Badania nad dzieckiem i dzieciństwem mogą być więc z powodzeniem prowadzone z wykorzystaniem licznych w analizowanym okresie materiałów źródłowych o charakterze ikonograficznym i stanowić wartościowe poznawczo uzupełnienie analiz źródeł pisanych.

BIBLIOGRAFIA

Źródła

- „Kurier Warszawski” 1909, nr 350.
- Halina Zaorska w ogrodzie z dzieckiem doktora Maciarskiego i nianią, fotografia plenerowa, 1904 r., w: Biblioteka Narodowa POLONA, domena publiczna.
- Józefa Ungra kalendarz warszawski popularno-naukowy na rok zwyczajny 1861, Warszawa.
- Kalendarz „Echa” na rok zwyczajny 1879, Warszawa.
- Karolina i Antoni Lanckorońscy w wieku dziecięcym, 1899 r., Archiwum Nauki PAN i PAU w Krakowie, domena publiczna.
- Kostium dla dziewczynki, „Mody Paryskie” 1899, nr 18.
- P., *Z życia dworu wiejskiego. Wieczór literacki*, „Kłosy. Pismo ilustrowane tygodniowe” 1875, nr 534.
- Pocztówka okolicznościowa – Wesołych Świąt Bożego Narodzenia, odbitka na papierze srebrowo-żelatynowym, przed 1918; w: Biblioteka Narodowa POLONA, domena publiczna.
- Pocztówka okolicznościowa – Wesołych Świąt Bożego Narodzenia, odbitka na papierze srebrowo-żelatynowym, po 1900; w: Biblioteka Narodowa POLONA, domena publiczna.
- Pocztówka okolicznościowa – Wesołych Świąt Bożego Narodzenia, odbitka na papierze srebrowo-żelatynowym, przed 1909, w: Biblioteka Narodowa POLONA, domena publiczna.
- Pocztówka okolicznościowa – z powinszowaniem imienin, druk barwny, po 1900, w: Biblioteka Narodowa, POLONA, domena publiczna.
- Pocztówka okolicznościowa – z powinszowaniem imienin, odbitka na papierze srebrowo-żelatynowym, 1900; w: Biblioteka Narodowa POLONA, domena publiczna.
- Pocztówka okolicznościowa – z powinszowaniem imienin, odbitka na papierze srebrowo-żelatynowym, przed 1914, w: Biblioteka Narodowa POLONA, domena publiczna.
- Pocztówka okolicznościowa – z powinszowaniem Nowego Roku, odbitka na papierze srebrowo-żelatynowym, po 1900, w: Biblioteka Narodowa POLONA, domena publiczna.
- Pocztówka okolicznościowa – z powinszowaniem Nowego Roku, 1907, w: Biblioteka Narodowa, POLONA, domena publiczna.
- Pocztówka okolicznościowa – z powinszowaniem Nowego Roku, odbitka na papierze żelatynowo-bromosrebrowym, przed 1919, w: Biblioteka Narodowa POLONA, domena publiczna.
- Pocztówka okolicznościowa – Wesołego Alleluja, odbitka na papierze srebrowo-żelatynowym, po 1900; w: Biblioteka Narodowa POLONA, domena publiczna.
- Pocztówka okolicznościowa – Wesołego Alleluja, odbitka na papierze srebrowo-żelatynowym, przed 1912, w: Biblioteka Narodowa POLONA, domena publiczna.
- Pocztówka okolicznościowa – Wesołego Alleluja, reprodukcja, pieczętka na awersie, przed 1910, w: Biblioteka Narodowa POLONA, domena publiczna.
- Portret niezidentyfikowanej dziewczynki, 1876 r., Warszawa, Jan Mieczkowski, odbitka na papierze aluminiowym, w: Biblioteka Narodowa POLONA, domena publiczna.
- Portret niezidentyfikowanych dziewczynek, 1870 r., Warszawa, atelier W. Twardzickiego, fotografia gabinetowa, w: Biblioteka Narodowa POLONA, domena publiczna.
- Portret niezidentyfikowanych dziewczynek, Kraków, 1894 r., fotografia gabinetowa, w: Biblioteka Narodowa POLONA, domena publiczna.

- Portret rodzeństwa Ludwika, Marii, Stanisława i Kazimierza Plater-Zyberk, 1881-1882, fotografia gabinetowa, odbitka na papierze aluminiowym, Zakład Fotograficzny Conrad Warszawa, w: Biblioteka Narodowa POLONA, domena publiczna.
- Portret rodzinny Zahorskich w ogrodzie przed domem w Birsztatnach (Litwa, okręg kowieński), 1898, fotografia plenerowa, w: Biblioteka Narodowa POLONA, domena publiczna.
- Reklama mączki mlecznej, w: „Tygodnik Ilustrowany” 1912, nr 28.
- Reklama mączy dla niemowląt i małych dzieci, w: „Tygodnik Ilustrowany” 1912, nr 27.
- Reklama sprzętów i zabawek dziecięcych, w: „Kurier Warszawski” 1909, nr 350.
- Reklama zabawek naukowych, w: „Kurier Warszawski” 1909, nr 350.
- Stanisława Woyniewiczowa z synem Witoldem na kucyku, 1897, fotografia plenerowa, w: Biblioteka Narodowa POLONA, domena publiczna.
- Ubranie dla dziewczynki i chłopczyka, w: „Bazar. Tygodnik mód i robót ręcznych” 1965, nr 2. *Wzory ubiorów dziecięcych*, „Salon Paryski” 1879, nr 1.
- Wicie wianków na Boże Ciało*, „Kłosa. Pismo ilustrowane tygodniowe” 1878, nr 677.
- Z życia dworu wiejskiego. Młody myśliwy*, „Kłosa. Pismo ilustrowane tygodniowe” 1872, nr 372.
- Z życia dworu wiejskiego. Orkiestra domowa*, „Kłosa. Pismo ilustrowane tygodniowe” 1874, nr 466.
- Z życia dworu wiejskiego. Wieczór literacki*, „Kłosa. Pismo ilustrowane tygodniowe” 1875, nr 534.

Opracowania

- Androlii w sztuce i życiu społecznym*, przez H. Piątkowskiego i H. Dobrzyńskiego, Warszawa 1904.
- Aries P., *Historia dzieciństwa. Dziecko i rodzina w dawnych czasach*, przekł. M. Ochab, Gdańsk 1995.
- Bijak M., Garlicka A., *Fotografia chłopów polskich*, Warszawa 1993.
- Bołdyrew A., *Matka i dziecko w rodzinie polskiej. Ewolucja modelu życia rodzinnego w latach 1795-1918*, Warszawa 2009.
- Burke P., *Naoczność. Materiały wizualne jako świadectwa historyczne*, Kraków 2012.
- Cieplowski S., *Varsaviana w kalendarzach warszawskich 1738-1939*, Almanach Muzealny, 1997, 1.
- Delimata M., *Dziecko w Polsce średniowiecznej*, Poznań 2004.
- Doświadczenie dzieciństwa i młodości w Polsce (1918-1989)*, red. A. Kołakowski, Toruń 2015.
- Dziecko i dzieciństwo*, red. T. Kalniuk, U. Wróblewska, Litteraria Copernicana, 2017, 3(23).
- Dziecko i dzieciństwo. Wybrane konteksty badań*, red. M. Nawrot-Borowska, D. Zając, Bydgoszcz 2017.
- Dziecko w historii – wątek korczakowski*, red. E. Kryńska, A. Suplicka, U. Wróblewska, Białystok 2013.
- Dziecko w historii – w kręgu kultury chrześcijańskiej*, red. E. Kryńska, A. Suplicka, U. Wróblewska, Białystok 2017.
- Dziecko w Polsce w XX wieku*, red. M. Nawrot-Borowska, A. Ossowska-Zwierzchowska, Przegląd Pedagogiczny, 2012, 1.
- Dziecko w rodzinie i społeczeństwie. Starożytność i średniowiecze*, red. J. Jundziłł, D. Żołądź-Strzelczyk, Bydgoszcz 2002.
- Encyklopedia wiedzy o książce*, Wrocław 1971.

- Encyklopedia wiedzy o prasie*, red. J. Maślanka, Wrocław – Warszawa – Kraków – Gdańsk 1976.
- Franke J., *Polska prasa kobieca w latach 1820-1918: w kręgu ofiary i poświęcenia*, Warszawa 1999.
- Grzesik R., *Literackie wzorce ikonografii Drzwi Gnieźnieńskich*, *Studia Źródłoznawcze. Commentationes*, 1997, 36.
- Gorczyńska M., *Popularyzacja wiedzy w polskich kalendarzach okresu Oświecenia (1737-1821)*, Lublin 1999
- Grafika prasowa w XIX wieku*, red. M. A. Quinkenstein, Kórnik 2007.
- Janiak-Jasińska A., *Aby wpadło w oko... O reklamie handlowej w Królestwie Polskim w początkach XX wieku*, Warszawa 1998.
- Jarowiecki J., *Studia nad prasą polską XIX i XX wieku*, Kraków 1997.
- Kabacińska-Łuczak K., Nawrot-Borowska M., *Dziecięce zabawki świąteczne w świetle wybranych źródeł ikonograficznych 2. połowy XIX i początku XX wieku*, *Studia Edukacyjne*, 2017, 46.
- Kehily M.J., *Wprowadzenie do badań nad dzieciństwem*, przekł. M. Kościelniak, Kraków 2008.
- Kempf W., *Historia fotografii. Od Daugerre do Guský'ego*, Kraków 2014.
- Kicowska A., *Prasa jako źródło w badaniach historyczno-edukacyjnych (wybrane problemy)*, [w:] *Konteksty i metody w badaniach historyczno-pedagogicznych*, red. T. Jałmużna, I. Michalska, G. Michalski, Kraków 2004.
- Kotłowski J., *Dawne pocztówki. Historia – ikonografia – kolekcjonerstwo*, Warszawa 1998.
- Kotłowski J., *Pocztówki. Kolekcja biblioteki uniwersyteckiej w Toruniu*, Toruń 1997.
- Kotłowski J., *Złoty wiek pocztówki*, Płock 1988.
- Lewartowska Z., *Prasa kobieca i rodzinna*, *Zeszyty Prasoznawcze*, 1975, 4.
- Lutyńska K., *Ideologia czasopism rodzinnych Królestwa Polskiego w latach 1860-1880*, *Przegląd Nauk Historycznych i Społecznych*, 1958, VII.
- Łojek J., Myśliński J., Władyka W., *Dzieje prasy polskiej*, Warszawa 1988.
- Nawrot-Borowska M., *Wybór materiałów ikonograficznych z zakresu edukacji domowej dzieci polskich w latach 1850-1914*, [w:] *Wychowanie, opieka, kształcenie: z badań nad wybranymi problemami edukacji w XX i XXI wieku*, red. M. Brodnicki, E. Gorloff, A. Kołakowski, Toruń 2010.
- Nawrot-Borowska M., *Zabawy i zabawki dziecięce w drugiej połowie XIX i na początku XX wieku – wybrane problemy z wykorzystaniem grafik z epoki*, *Biuletyn Historii Wychowania*, 2013, 30.
- Nawrot-Borowska M., *Zabawki dziecięce na grafikach dodatków modowych prasy kobiecej w XIX wieku*, [w:] *Zachować dla przyszłości. Sprawy szkolnictwa, oświaty i opieki w przekazie prasowym XIX i początków XX wieku*, red. I. Michalska, G. Michalski, Łódź 2018.
- Nowak-Mitura E., *Początki fotografii w prasie polskiej. „Tygodnik Ilustrowany” 1895-1900*, Warszawa 2015.
- Od narodzin do wieku dojrzałego. Dzieci i młodzież w Polsce. Część I. Od średniowiecza do XVIII wieku*, red. M. Dąbrowska, A. Klonder, Warszawa 2002.
- Od narodzin do wieku dojrzałego. Dzieci i młodzież w Polsce. Część II. Stulecie XIX i XX*, red. E. Mazur, Warszawa 2003.
- Oktabiński K., *Michał Elwiro Androlii, artysta południowo-wschodniego Mazowsza*, *Rocznik Mińsko-Mazowiecki*, 2006, 14.
- Pachocka A., *Dzieciństwo we dworze szlacheckim w I połowie XIX wieku*, Kraków 2009.
- Pliszczyńska H., Więckowska H., *Podręczny słownik bibliotekarza*, Warszawa 1955.
- Skalska M., *Wartości wielkopolskich kalendarzy polskich i niemieckich przelotem XIX i XX wieku w aspekcie współczesnej turystyki kulturowej*, *Turystyka Kulturowa*, 2009, 7.
- Smolińska-Theiss B., *Rozwój badań nad dzieciństwem. Przełomy i przejścia*, *Chowanna*, 2010, 1.

- Szablicka-Żak J., *Rodzina w fotografii – historia mówiona obrazem. Kontekst historyczny i współczesny*, Wychowanie w Rodzinie, 2013, 2 (t. VIII).
- Szyndler B., *Tygodnik ilustrowany „Kłosa” 1865-1890*, Wrocław 1981.
- Tomaszczuk Z., *Łowcy obrazów. Szkice z historii fotografii*, Warszawa 1993.
- Turowska-Bar I., *Polskie kalendarze XIX wieku: streszczenie*, Łódź 1967.
- Virginibus puerisque*, tom II, *Z zagadnień wychowania i opieki nad dzieckiem w XVIII-XX wieku*, red. E. Kula, M. Pękowska, Kielce 2012.
- Walasek S., *Opieka i wychowanie małego dziecka na łamach czasopism z przełomu XIX i XX wieku*, Wrocław 2015.
- Wiercińska J., *Andriolli, świadek naszych czasów – listy i wspomnienia*, Wrocław 1976.
- Wnęk J., *Dziecko w polskiej literaturze naukowej 1918-1939*, Warszawa 2012.
- Wokół pałacu i dworu. Z kolekcji Janusza Przewłockiego*, Warszawa 2009.
- Wzrastać w cieniu historii: dzieci i młodzież w instytucjach edukacyjnych w Polsce (1918-1989)*, red. E. Gorloff, Toruń 2015.
- Zaleska Z., *Czasopisma kobiece w Polsce. Materiały do historii czasopism*, Warszawa 1938.
- Zieliński J., *Historia karty pocztowej*, Krosno 1999.
- Żdźarski W., *Zaczęło się od Daugere’a. Szkice z dziejów fotografii XIX wieku*, Warszawa 1977.
- Żołądź-Strzelczyk D., *Dziecko w dawnej Polsce*, Poznań 2006.
- Żołądź-Strzelczyk D., Kabacińska-Łuczak K., *Codziennosc dziecięca opisana słowem i obrazem. Życie dziecka na ziemiach polskich od XVI do XVIII wieku*, Warszawa 2012.
- Życie prywatne Polaków w XIX wieku*, tom V, *Świat dziecka*, red. J. Kita, M. Korybut-Marciniak, Łódź – Olsztyn 2016.